

- ¹⁵ Каргер М. К. Вказ. праця, с. 224—225.
- ¹⁶ Рыбаков Б. А. Вказ. праця, с. 29.
- ¹⁷ Потин В. М. Монеты в погребениях Древней Руси и их значение для археологии и этнографии. — Тр. ГЭ, 1971, т. 12, с. 69.
- ¹⁸ Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. — САИ, 1966, вып. Е1-36, № 1/2; Кирпичников А. Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси. — САИ, 1973, вып. Е1-36.
- ¹⁹ Блифельд Д. И. К исторической оценке дружинных погребений в срубных гробницах Среднего Поднепровья IX—X вв. — СА, 1954, вып. 20.
- ²⁰ Каргер М. К. Вказ. праця, с. 226; Ляпушкин И. И. Славяне Восточной Европы накануне образований Древнерусского государства. — МИА, 1968, № 152, с. 163.
- ²¹ Ленин В. И. Про державу. — Повне збір. творів, т. 39, с. 68.
- ²² Бромлей Ю. В., Першиц А. И. Энгельс и проблемы первобытной истории. — В кн.: Проблемы этнографии и антропологии в свете научного наследия Ф. Энгельса. М., 1972, с. 34; Васильев Л. С. Становление политической администрации (от локальных групп охотников и собирателей к протогосударству — чифдом). — Народы Азии и Африки, 1980, № 1, с. 182.
- ²³ Массон В. М. Экономика и социальный строй древних обществ. — Л., 1976, с. 148.
- ²⁴ Корзухина Г. Ф. Русские клады IX—XIII вв. — М.; Л., 1954, с. 75.
- ²⁵ Рыбаков Б. А. Языческое мировоззрение русского средневековья. — ВДИ, 1974, № 1, с. 16.
- ²⁶ Каргер М. К. Вказ. праця, с. 226.
- ²⁷ Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. — К., 1971, с. 23.
- ²⁸ Янин В. Л. Денежно-весовые системы русского средневековья: Домонгол. период. — М., 1956, с. 63.
- ²⁹ Принципи періодизації розробив Фасмер Р. Р. Об издании новой топографии находок куваческих монет в Восточной Европе. — Изв. АН СССР. Отд-ние обществ. наук, 1933, № 6/7. В. Л. Янин уточнив цю періодизацію (Вказ. праця).
- ³⁰ Рябцевич В. Н. О чем рассказывают монеты. — Минск, 1978, с. 54.
- ³¹ Толочко П. И. Исторична топографія стародавнього Києва. — К., 1972, с. 63.
- ³² Янина С. А. Второй неревский клад куваческих монет X в. — МИА, 1963, № 117, с. 288.
- ³³ Ляпушкин И. И. Вказ. праця, с. 163.
- ³⁴ Потин В. М. Древняя Русь и европейские государства в X—XIII вв. — Л., 1968, табл. 20.

о. п. моця

Монеты из древнерусских погребений Среднего Поднепровья

Резюме

На территории Среднего Поднепровья известно около 30 погребений времени Древней Руси, среди инвентаря которых найдены монеты, в подавляющем большинстве относящиеся к X в. Монеты и их обломки обнаружены в погребениях с остатками труположений и трупосожжений, где они находились в составе ожерелий или являлись одной из деталей инвентаря. Большинство погребений с монетами можно отнести к захоронениям представителей привилегированных прослоек общества. В результате анализа удалось выяснить, что богатые погребения на территории Среднего Поднепровья появляются на рубеже IX—X — в первые десятилетия X в. Их появление можно объяснить тем, что в это время на Руси идеология класса феодалов сформировалась в четкую систему взглядов и идей, что привело к значительным изменениям в погребальном обряде господствующего класса.

Е. І. ДАНИЛОВА

Про зміну росту давньоруського населення Середнього Подніпров'я

Проблему антропологічної типології середньовічного населення України не можна вважати цілком вирішеною. Зокрема, ще не реконструйовані фізичні типи та довжина тіла населення Середнього Подніпров'я часу становлення Київської Русі, тобто того періоду феодалізму, коли відбувався інтенсивний соціально-економічний розвиток великих стародавніх міст, і зокрема Києва.

Відомо, що урбанізація супроводжується значними змінами в житті населення соціально-економічного плану. Разом з тим в цей час, як правило, має місце більший чи менший приплив деяких іноетнічних елементів у великі міста. Все це, в свою чергу, не могло не впливати на антропологічний склад та деякі фізичні риси міського населення.

Перші антропологічні дослідження окремих середньовічних східнослов'янських міст (Київ, Чернігів та деякі інші) були зроблені А. П. Богдановим (1879, 1880). Узагальнюючі та найбільш обгрунтовані висновки про краніологічні особливості населення давньоруських міст є у Т. І. Алексеевої¹, якою були вивчені краніологічні колекції, зібрані в свій час І. В. Кибальчичем та В. Є. Самоквасовим під час розкопок стародавніх кладовищ.

Результати дослідження Т. І. Алексеевої свідчать про наявність більшої брахикефалізації та підвищеного діаметра вилиць у міського населення, порівнюючи з сільським. Це явище Т. І. Алексеева, підтверджуючи думку В. В. Бунака, пояснює змінами соціально-економічних умов. Зокрема, розширення діаметра вилиць, на її думку, пов'язане з підвищенням рівня харчування. Разом з тим Т. І. Алексеева не може виділити наслідків деяких міграційних процесів з наступною асиміляцією.

Даних про антропологічні особливості довгих трубчастих кісток, а в зв'язку з цим і про порівняльну довжину та пропорції тіла міського та сільського населення середньовіччя України в літературі, крім власних спостережень², немає.

Дана робота базується на вивченні антропологічних матеріалів (головним чином довгих трубчастих кісток), датованих XI—XIII ст., які були одержані Інститутом археології АН УРСР під час археологічних розкопок 1969—1975 рр. з території Середнього Подніпров'я: поблизу с. Казаровичі Києво-Святошинського р-ну Київської обл. (загін Київської експедиції 1969—1972 рр., начальник В. А. Круц), поблизу с. Яблунівка Білоцерківського р-ну Київської обл. (розвідка 1970 р.), садиба великокняжого двору, Київ, вул. Десятинна, 2, (Старокиївський загін Київської археологічної експедиції 1975 р., начальник загону С. Р. Кілієвич) та ін.

Крім того, були вивчені антропологічні матеріали, зібрані в 1946 р. М. К. Каргером під час розкопок стародавнього Києва.

Зведені результати дослідження 415 довгих трубчастих кісток чоловічого сільського (20 скелетів) та міського (21 скелет) населення території Середнього Подніпров'я XI—XIII ст. подані в табл. 1.

Дослідження показали, що довжина тіла, реконструйована по довгих трубчастих кістках у середньовічного сільського чоловічого населення Київської, Сумської, Черкаської областей, варіювала в межах 157—167 см (середнє для двох вивчених груп 163 см). При цьому інтермембральний показник дорівнював 70,7—70,8 (середнє 70, 75), що вказує на мезогамбію, що характерно для більшості сучасних етнічних груп Європи. Коливання гомілково-стегнового індексу невеликі, від 80 при довжині тіла 157—160 см до 83 при довжині тіла 164—167 см. Але в цьому значно відрізняється чоловічий скелет із поховання поблизу с. Ницаха (Сумська обл.), в якому при довжині тіла 161,8 см гомілково-стегновий індекс дорівнював тільки 78,8, тобто він був менший, ніж у скелетів з довжиною тіла 157—160 см. Таким чином, в даному разі (Ницаха) видовження тіла було обумовлене не збільшенням великогомілкової кістки, а подовженням стегна.

Чоловіче населення стародавнього Києва на відміну від цього часто мало довжину тіла, вищу середньої (167 см) і навіть велику (170—173 см). Середня довжина для двох вивчених груп 167 см. Цікаво зазначити, що сучасне населення цієї території України, за даними В. Д. Дяченка³, має довжину тіла в середньому 169 см, що, очевидно, можна пояснити акселерацією. Інтермембральний показник через відсутність окремих кісток верхніх кінцівок не визначився.

Середні розміри довгих кісток населення Середнього Подніпров'я часів Київської Русі (чоловіки)

Таблиця 1

№ за Мартіном	Тип кістки	Сільське населення						Міське населення					
		Казаровичі, Києво-Святошинський р-н			Київська, Черкаська, Сумська обл. (XI—XIII ст.)			Стародавній Київ (XI—XIII ст.)			Розкопки С. Р. Кілевич		
		м(п)	σ	м(п)	σ	м(п)	σ	м(п)	σ	м(п)	σ	м(п)	σ
		Кістяк			Кістяк			Кістяк			Кістяк		
П'ячова кістка	1	Найбільша довжина	32,52(7)	3,3	30,3(3)	—	32,6(2)	—	33,63(10)	—	33,63(10)	0,52	
	2	Загальна	31,81(6)	1,22	29,63(3)	—	32,15(2)	—	33,15(10)	—	33,15(10)	0,57	
	3	Верхня епіфізарна ширина	5,12(6)	0,24	4,8(2)	—	5,37(3)	—	5,48(8)	—	5,48(8)	0,65	
	4	Нижня	6(3)	0,26	6,4(3)	—	6,48(4)	—	6,49(7)	—	6,49(7)	0,45	
	5	Найбільший діаметр середини діафіза	2,28(8)	0,33	2,43(5)	0,18	2,34(3)	0,08	2,36(12)	—	2,36(12)	0,71	
	6	Найменший діаметр	1,72(8)	0,13	1,83(5)	0,07	1,88(3)	0,15	1,82(12)	—	1,82(12)	0,1	
	7	Найменша окружність діафіза	6,58(9)	0,33	6,63(5)	0,3	6,7(4)	0,17	6,44(16)	—	6,44(16)	0,36	
П'ячова кістка	7a	Окружність середини діафіза	6,59(8)	0,3	7,2(5)	0,37	7,01(3)	0,3	7,03(11)	—	7,03(11)	0,3	
	6:5	Показчик перетину	77,63(8)	8,99	75,34(5)	4,16	80,23(3)	3,93	77,26(12)	—	77,26(12)	3,77	
	7:1	Показчик масивності	19,96(17)	1,36	21,23(3)	—	20,3(2)	—	19,29(10)	—	19,29(10)	1,07	
	1	Найбільша довжина	25,08(6)	0,53	23,4(5)	0,51	24,3(1)	—	25,71(7)	—	25,71(7)	0,35	
	2	Фізіологічна	23,63(6)	0,5	21,8(4)	0,52	23,2(1)	—	24,04(9)	—	24,04(9)	0,43	
Промінева кістка	4	Найбільший попереочний діаметр	1,71(4)	0,1	1,84(1)	—	1,89(2)	—	1,7(10)	—	1,7(10)	0,05	
	4a	Попереочний діаметр діафіза	1,58(4)	0,09	1,74(2)	—	1,67(3)	—	1,65(10)	—	1,65(10)	0,09	
	5a	Сагітальний	1,19(3)	0,08	1,13(1)	—	1,21(3)	—	1,24(10)	—	1,24(10)	0,07	
	3	Найменша окружність	4,15(4)	0,19	4,8(1)	—	4,55(2)	—	4,41(10)	—	4,41(10)	0,19	
	5a:4a	Показчик перетину	75,93(3)	6,65	64,9(1)	—	72,3(3)	—	75,25(10)	—	75,25(10)	5,12	
	3:2	масивності	17,73(3)	1,14	22(1)	—	19,8(1)	—	18,34(9)	—	18,34(9)	0,91	
	1	Найбільша довжина	27(3)	0,53	—	—	26,55(2)	—	28,16(5)	—	28,16(5)	0,84	
Кістка	1a	Фізіологічна	23,68(3)	0,53	22,55(2)	—	23,1(2)	—	24,35(6)	—	24,35(6)	0,61	
	12	Сагітальний попереочний діаметр	1,35(6)	0,09	1,31(2)	—	1,41(2)	—	1,26(7)	—	1,26(7)	0,1	
	12a	Найбільший попереочний діаметр	1,63(6)	0,09	—	—	1,83(3)	0,12	1,72(8)	—	1,72(8)	0,11	
	13	Попереочний діаметр діафіза	2,37(6)	0,6	1,56(2)	—	1,75(3)	0,15	1,61(7)	—	1,61(7)	0,1	
	14	Верхній попереочний діаметр	1,82(6)	0,22	2,49(2)	—	2,4(3)	0,61	2,45(7)	—	2,45(7)	0,12	
	3	Верхній сагітальний	3,62(6)	0,2	2,17(2)	—	1,93(3)	0,52	1,9(7)	—	1,9(7)	0,25	
	3	Найменша окружність	—	—	3,65(2)	—	4,07(3)	0,15	3,95(7)	—	3,95(7)	3,96	

Ді- Тьова	3:2 11а:12а 13:14	Показник масивності перетину " платолені	15,16(5) 82,03(6) 77,23(6)	1,06 8,25 5,22	16,15(2) 84,3(2) 86,95(2)	— — —	17,45(2) 80,9(3) 80,37(3)	— 3,58 5,71	16,12(6) 78,4(7) 77,33(7)	1,16 7,3 9,76
Стегнова кістка	1	Найбільша довжина Довжина в природному положен- ні	45,01(9)	0,8	43,3(8)	1,65	44,8(5)	1,74	46,21(13)	1,66
	2	Міщелкова ширина	44,61(8)	0,65	41,9(8)	1,56	44,43(5)	1,62	45,84(14)	1,54
	21	Сагітальний діаметр середини	7,99(8)	0,33	7,83(3)	—	8,27(3)	0,12	8,3(14)	0,33
	6	Поперечний " "	2,74(9)	0,14	2,91(7)	0,2	2,92(4)	0,07	2,91(19)	0,23
	7	Верхній поперековий діаметр	2,85(9)	0,14	2,79(7)	0,23	2,71(4)	0,09	2,86(19)	0,19
	9	Верхній сагітальний діаметр	3,3(9)	0,24	3,29(5)	0,35	2,99(4)	0,09	3,31(2)	0,21
	10	Верхній поперековий діаметр	2,56(9)	0,17	2,58(5)	0,26	2,67(4)	0,06	2,57(21)	0,26
	8	Окружність середини діафіза	8,74(9)	0,13	8,4(7)	0,4	8,9(3)	0,17	9,06(17)	0,6
	5а	Передня довжина діафіза	37,53(8)	0,69	35,58(5)	1,45	38,01(3)	0,98	38,66(16)	1,34
	8:2	Показчик масивності	19,45(8)	0,93	20,57(3)	—	19,97(3)	1,1	19,2(11)	1,81
8:5а		23,34(8)	1,21	25,08(5)	1,36	23,4(3)	1,04	23,32(14)	1,9	
6:7		96,21(9)	4,74	104,9(7)	11,81	107,9(4)	0,93	101,72(19)	6,66	
10:9		77,48(9)	5,79	79,14(5)	12,75	89,5(4)	4,31	77,99(21)	7,6	
Резькотомілікова кістка	1	Повна довжина	36,65(9)	0,72	33,87(8)	1,6	38,5(5)	1,29	38,49(14)	1,24
	2	Міщелкова таранна довжина	34,55(9)	1,4	32,73(8)	1,55	37,5(5)	1,34	36,43(14)	1,29
	1а	Найбільша фіза	37,1(6)	1,04	34,43(3)	—	39,2(1)	—	38,98(7)	1,15
	5	Найбільша ширина верхнього епі- фіза	7,6(6)	0,28	7,55(2)	—	7,5(1)	—	7,88(10)	0,32
	6	Найбільша ширина нижнього епі- фіза	5,17(5)	0,2	5,2(2)	—	5,25(2)	—	5,4(9)	0,33
	8	Сагітальний діаметр на рівні се- редини	2,85(8)	0,26	3,05(6)	0,18	2,81(2)	—	3,06(10)	0,18
	8а	Сагітальний діаметр на рівні	3,4(9)	0,38	3,45(7)	0,2	3,33(2)	—	3,47(14)	0,37
	10	Окружність середини діафіза	8,13(7)	0,35	8,53(6)	0,48	7,78(2)	—	8,46(10)	0,28
	10в	Найменша окружність	7,34(7)	0,35	7,54(7)	0,32	7,42(2)	—	7,71(11)	0,34
	9:8	Показчик перетину платиктемії	76,2(8)	1,11	70,72(6)	4,05	56,3(2)	—	79,38(10)	7,63
9а:8а		68,2(9)	9,92	68,14(7)	1,82	78,45(2)	—	73,42(14)	5,85	
9	Поперечний діаметр на рівні се- редини	2,15(8)	0,22	2,15(6)	0,14	1,58(2)	—	2,44(10)	0,37	
9а		2,29(9)	0,14	2,35(7)	0,12	2,61(2)	—	2,54(14)	0,19	
10в:1	Показчик масивності	20,03(6)	1,19	22,7(4)	—	19,3(1)	—	20,18(9)	1,62	
		Інтермембральний показчик	70,75(6)	0,07	—	—	—	—	—	—
		Гомілково-стегновий "	82,28(9)	0,77	80,35(8)	0,4	83,8(5)	1,82	82,68(14)	3,99
		Промінево-плечовий "	75,93(3)	0,63	72,4(1)	—	—	—	76,88(6)	1,5
		Плечово-стегновий "	75,58(6)	2,36	70,9(1)	—	—	—	73,08(6)	1,65
		Промінево-стегновий "	67,57(3)	0,85	—	—	—	—	66(3)	—
	Довжина тіла (по Пірсону), см	164,67(9)	3,22	161,4(8)	4,43	165,82(5)	2,6	168,13(14)	2,7	

Гомілково-стегновий індекс у населення стародавнього Києва на відміну від такого у сільського населення варіював у досить великих межах: від 78 до 86. При цьому в багатьох випадках більша довжина тіла була пов'язана з відносною доліхокермією, а в інших — з відносним видовженням стегна. Часте зрушення градієнта росту в пізньому постнатальному онтогенезі людини з дистальних відділів кінцівок на проксимальні вперше було відмічено В. В. Бунаком⁴. Разом з тим, за даними Г. Ф. Дебеца⁵, відомо, що у неолітичного населення дніпро-донецької культури досить велика довжина тіла, як правило, сполучалася з вираженою доліхокермією. Причини змін пропорцій кінцівок у сучасного населення ще потребують спеціального дослідження.

Підсумовуючи результати проведеного аналізу, можна зробити такі висновки.

Чоловіче населення стародавнього Києва XI—XIII ст. мало більшу довжину тіла, порівняно з синхронним сільським населенням Середнього Подніпров'я.

Сучасне чоловіче населення Середнього Подніпров'я має більшу довжину тіла проти середньовічного населення цієї ж території.

Складається враження, що процес подовження тіла у міського населення пов'язаний не тільки з ростом гомілки, а й з ростом стегна.

Проблема мінливості довжини тіла різних етнічних груп людей тісно пов'язана з формуванням конституціональних типів у часі і просторі з використанням історичних, соціально-економічних, кліматогеографічних і біологічних факторів.

¹ Алексеева Т. И. Антропологичний склад давньоруських міст. — В кн.: Матеріали з антропології України. К., 1969, вип. 4, с. 73—86; Алексеева Т. И. Этногенез восточных славян. — М., 1973, с. 327.

² Danilova E. I. The body length of the male rural and urban population in the Middle Podniprovyé territory during the middle ages *ANΘΡΩΠΟΣ*, 1979, vol. 6, p. 94—97.

³ Дяченко В. Д. Антропологичний склад українського народу. — К., 1965, с. 129.

⁴ Бунак В. В. Соотношение длины сегментов и полная длина тела по измерениям на скелетах. — ВА, 1961, вып. 7, с. 41—65.

⁵ Дебец Г. Ф. Физический тип людей днепро-донецкой культуры. — СА, 1966, № 1, с. 14—22.

Е. И. ДАНИЛОВА

Об изменении роста древнерусского населения Среднего Поднепровья

Резюме

Работа основана на изучении длинных трубчатых костей 41 скелета. Среди изученных скелетов 21 принадлежал населению древнего Киева (XI—XIII вв.), а 20 — синхронному сельскому населению Среднего Надднепровья. Отмечено, что в то время жители города имели большую длину тела по сравнению с сельским населением. В настоящее время (данные Дяченко, 1965) мужское население отмеченной территории Украины характеризуется еще большей длиной тела (среднее 169 см), что может быть объяснено акселерацией. В работе обращено внимание на некоторые пропорции конечностей и на значение берцово-бедренного индекса в процессе удлинения тела.

Н. М. КРАВЧЕНКО, М. Л. СТРУНКА

Реконструкція інтер'єру слов'янського житла VIII—IX ст.

У дослідженні слов'янських жител (друга половина I тисячоліття н. е.) усе більшого значення набуває реконструктивний метод. Лише всебічна і ґрунтовна реконструкція житлового комплексу — зовнішнього вигляду, конструктивних особливостей, внутрішнього планування і вбрання — забезпечує вивчення житла як цілісної системи.